

РЕЦЕНЗИЯ

от доц. д-р Иванка Петрова, ИЕФЕМ – БАН,
член на научно жури (зап. № РД-38-150/19.02.2018 г.),
на дисертационния труд на Здравка Георгиева Димитрова на тема „Био-
земеделието в България 1990-2014: нови социални практики в контекста на
национални и европейски политики“
за присъждане на образователната и научна степен „Доктор“ в
професионално направление 3.1. „Социология, антропология и науки за
културата“

Научен ръководител: проф. д-р Петя Кабакчиева

Биографичната справка на Здравка Георгиева Димитрова показва, че тя завършва бакалавърска степен по социология през 2010 г. в СУ „Св. Климент Охридски“ и магистърска степен по социални и политически науки в Университет Париж-Дофин през 2012 г. От 2013 г. е докторант по социология в СУ „Св. Климент Охридски“. Има натрупан професионален опит като изследовател, технически сътрудник, анкетъор и интервюър в редица национални и международни проекти.

Представеният дисертационен труд съдържа въведение, три глави, заключение, списък на използваната литература и четири приложения с общ обем от 217 страници, отговарящи на 411 стандартни страници. Цитираната литература включва 145 публикации на български и чуждестранни автори. По темата на дисертацията са подготвени пет публикации на български и английски език (три от тях в съавторство) в специализирани научни издания, което напълно отговаря на формалните изисквания на процедурата. Авторефератът коректно отразява съдържанието на дисертационния труд и представя основните моменти и изводи от изследването.

Дисертацията е посветена на важна и актуална тема – зараждането и развитието на биологичното земеделие в България като ново социално движение, повлияно от европейските и националните политики, от субсидиите и други финансови стимули, както и от глобалните идеологии, политики и инициативи. Всички тези фактори предизвикват трансформации в конвенционалните земеделски практики на производителите, но също така стимулират появата на нови практики, сред които тези, свързани с биоземеделието, се открояват със своите социално значими характеристики и се нуждаят от сериозен изследователски анализ от страна на представители на обществените науки.

Съобразно изискванията за оформяне на дисертация, във Въведението (с. 5-16) ясно са дефинирани рамките на изследването –

предмет, обект, изследователски въпроси, хипотези, методология, емпирична база. Като предмет на изследването е определена „институционалната промяна и структурирането на нов сектор в българската икономика“ (с. 5) с ясно зададена хронологична рамка – от 1990 до 2014 г., когато приключва изследването. Този времеви отрязък се характеризира с динамични социални процеси, съпътстващи прехода към пазарна икономика, и последващия период на присъединяване към Европейския съюз. В посочения хронологичен обхват дисертантката изследва своя обект – сектора на биологичното земеделие в България, по-точно съвкупността от практики, свързани с производството, преработката и търговията с биологични продукти. Изследователските въпроси са насочени към проследяване на основните динамики в развитието на сектора, появата и промените на институционалните и неформалите форми на регулация, ролята на пазара, влиянието на европейските политики върху биоземеделието, ролята на групите от актьори и мрежите, благоприятстващи появата му в българската икономика, трудностите при неговото развитие.

Изборът на предмет и обект, поставянето на комплексни изследователски въпроси показват уменията на дисертантката да се насочи към социално значима проблематика, която по-нататък в изложението е анализирана системно и задълбочено. Като сполучлив определям авторския подход да се изследва взаимното влияние на идеите за биологичното земеделие и институциите, от една страна, и т. нар. био оператори, от друга. При анализа на взаимодействието между институционален и индивидуален контекст се обръща внимание също на културните и социалните характеристики на конкретната среда, в която се прилагат идеите за биоземеделие. В този случай дисертантката се основава на разработения от А. Giddens подход, поставящ акцент върху динамичната връзка между макро и микро нивото при обяснение на социалното действие. Здравка Георгиева целенасочено търси отговори на въпросите дали, как и доколко местните актьори възприемат и интернализират практиките по упражняване на биоземеделие и какви проблеми възникват при превръщането на идеята за биологично земеделие в социална и културна практика. Важен е също поставеният проблем за същността и обхвата на поцеса на „европеизация“, т. е. доколко налаганите „отвън“ и „отгоре“ норми и практики реално се възприемат от националните институции и от засегнатите актьори, как се трансформират в местния контекст, или как „Европа“ бива „одомашнявана“ и какви са социалните последици от този процес.

Дисертантката прилага като основен метод за събиране на емпирични данни провеждането на полу-структурирани интервюта с две категории респонденти – експерти, отговорни за утвърждаването на сектора на биоземеделието, и производители, преработатели и търговци на

биологични продукти. Добре са представени ключовете информатори от три области – политиката, общността на биоземеделците и пазара. Добре би било в уводната част да се обоснове изборът на този качествен метод за изпълнението на изследователските задачи, както и да се рефлектира критично върху ограниченията, които той поставя с оглед представителността на събраните данни. Също така ми се струва, че е важно в тази част да се представят накратко постигнатите от екипа на научния проект *Bulgaria Organic* изследователски резултати и въз основа на тях да се очертаят по-ясно основните приноси моменти в дисертацията.

В Първа глава „Теоретичен модел на изследването: подход и основни понятия“ (с. 17-69) дисертантката представя на първо място нео-институционалния подход, чрез който, според нея, най-добре може да бъде обяснен процесът на институционализиране на идеята за биологично земеделие в българска среда. Тя е добре запозната с представителите на този подход и с техните основни приноси, излага подробно и анализира главните характеристики на социално-историческите институционализми. Приемайки определението за институциите в социално-историческите изследвания, дисертантката ги разглежда като взаимодействие между правила, регламенти и норми, т.е. формални организационни прояви, и система от символи, вярвания, морални и идеологически модели, които управляват човешкото поведение (с. 21). В изследвания случай с биоземеделието това означава, че авторовият интерес е насочен не само към формалната поява на сектора със съответните нормативна база и регулации, но и към проучване на въпроса как той се концептуализира и практикува от актьорите. Чрез съчетанието на социално-историческите нео-институционални подходи дисертантката се опитва да разбере дали и доколко на микро нивото на засегнатите актьори биват интернализирани заложените в нормативните актове идеи и практики. Всъщност дисертантката заявява интерес към институционализацията като резултат, но и като процес в смисъла на Berger & Luckmann, тоест дали идеята за био в България води до изграждане на трайни модели за поведение и хабитуализиране на практики от различни социални групи. Добре аргументирано е използваното понятие за институционалната промяна като комплексно явление, отнасящо се до формалните аспекти на социалния живот и до неформалните аспекти, които показват превръщането на новите практики в част от всекидневието.

На второ място в тази глава е направен обстоен критичен преглед на конкуриращи се понятия за изучаване на пара-публични структури, групи от актьори, застъпници по конкретен политически въпрос, и взаимоотношенията между тях. Авторката много добре аргументира своя избор на понятието „мрежи за политики“ като най-релевантно спрямо изследователския обект. Тя възприема определението на Rhodes и Rhodes & Marsh за тези мрежи като социални системи, в които биват изградени

сравнително устойчиви модели на общуване и взаимодействие между актьорите (публични и частни) с цел разрешаване на политически въпроси. Този теоретичен подход смятам за особено сполучлив, тъй като с негова помощ дисертантката въвежда изследването на мезо нивото, което осъществява връзката между микро и макро нивото на анализ.

На трето място, в първа глава дисертантката проблематизира научните изследвания на процесите на европеизация, обяснявайки този подход с необходимостта да идентифицира въздействието на външните фактори, т.е. тласъка, оказан от ЕС за институционализирането и оформянето на сектора на биологичното земеделие в българската икономика. Коментирайки различните подходи и концепции при обяснението на процесите на европеизация, по-точно на ЕС-изация, дисертантката се позовава на авторите, които според нея най-добре обвързват изследванията на тези процеси с възприетите от нея понятия за институция и институционална промяна. Под европеизация тя разбира специфичния процес на институционализация, при който формални и неформални практики най-напред биват открити и прилагани в контекста на европейските политики, а след това биват институционализирани в логиката на действие на местните актьори. По този начин тя заявява интерес към начините, по които процесът по въвеждането на чуждите (европейските) идеи бива преработен, към откриване на моделите на адаптация, които се мобилизират, и на реакциите, появяващи се в местния контекст. Оттук авторката извежда необходимостта от последния теоретичен подход – изследването на микро нивото; подход, проблематизиращ възгледите и мотивациите на актьорите, практикуващи биологично земеделие. Той позволява да бъде установено доколко възприетите на политическо ниво нормативни правила биват реално интернализирани от операторите на биоземеделието. Дисертантката изгражда модел за изследване на мотивационните фактори, довели до професионално ангажиране в рамките на тази икономическа сфера.

Считам, че съчетаването на тези четири теоретични подхода за изграждането на теоретичен модел е добре обосновано от авторката, представено е убедително и логично като подходящо за изпълнение на поставените цели и задачи на изследването и има приносен характер.

Във Втора глава „Институционализиране на биологичното земеделие в България – поява и развитие“ (с. 70-108) дисертантката разглежда пътя на институционализиране на идеята и практиките на биологичното земеделие в българския контекст. Краткото представяне на историята на биологичното земеделие в европейските държави цели да обоснове тезата, че то може да бъде анализирано като специфична форма на социално движение. Дисертантката проследява процеса на неговата институционализация в Западна Европа, и показва как то се заражда „отдолу нагоре“, превръщайки се от въпрос на определени групи производители и потребители в

политически проблем и влизайки в политическия дневен ред. То води началото си като гражданско движение, достига до стабилизиране в нормативната уредба на стандартите за биологично земеделие, впоследствие бива въведена и финансова подкрепа. Показано е как това земеделие реално се вписва в политиките на ЕС и е очертана важната му роля като стопански сектор в общността, включването му в системата от политически инструменти като част от реформата на Общата селскостопанска политика. В последващото изложение дисертанката проследява процеса на появата и развитието на сектора в България, като се интересува от взаимодействието между политиките за биоизземелие, общността от заинтересовените актьори и пазара на биопродукция. Тя акцентира върху два основни фактора, които чрез своето съвместно действие влияят за появата и посоката в развитието на биологичното земеделие в България – вътрешните сили, т.е. мрежата от местни неправителствени организации и представители на академичните среди, и външни сили (швейцарски и холандски донори, Европейският съюз с неговите финансови механизми), които имат за цел появата и утвърждаването на биоизземелие у нас.

Основавайки се на динамиката на политическия живот и отражението му върху изследвания сектор, авторката последователно разглежда трите периода в развитието на биологичното земеделие в България. В хронологичен ред са въведени и представени основните ключови актьори (български и чуждестранни публични институции и неправителствени организации, сертифициращи компании и др.) в мрежата за политики, оформяща сектора, техните ресурси, разнородни интереси и цели, дейността им, взаимодействието между тях. Превръщането на биоизземелието в социално значим проблем е представено в контекста на политическото припознаване на сектора и възникването на публични политики за биологичното земеделие. Важен предмет на изследователския интерес са трудностите, съпътстващи процеса на институционализиране на идеята за биоизземелие. Като основни препятствия са дефинирани проблеми при сътрудничеството между актьорите, недостатъчната подкрепа от държавните органи вследствие липсата на политическа воля, политически интерес и административен капацитет, затрудненията при реализация на биологичната продукция. Много добре е анализирана амбивалентната роля на държавата, включила се сравнително късно в процеса на институционализиране на сектора, изпълнявайки предприсъединителните си ангажиманти и изграждайки нормативната рамка в процеса на хармонизиране на българското законодателство с европейското. Дисертанката аргументирано представя спецификите на възникването на сектора у нас в сравнение със старите челнове на ЕС – не под натиска на общественото движение на производители и потребители (т.е. „отдолу нагоре“), а вследствие действията на академични кръгове,

чуждестранни представители и неправителствени организации. Тези актьори формират мрежа, намираща се на нивото между професионалната сфера на практикуващите земеделие и тази на вземащите политически решения, като започват да играят значима роля за оформянето на политики за биологичното земеделие и за въвеждането на нов дискурс сред земеделските производители. Като важен принос в тази глава отчитам изчерпателното представяне на актьорите в изследваната мрежа за политики и анализа на нейните характерни особености, на динамичното ѝ развитие и функциониране. Добре аргументирано са изведени и представени основните причини за трудностите при институционализирането на сектора у нас – дългогодишната противоречива роля на българската държава и подходът по въвеждането на сектора „отгоре надолу“ и „отвън навътре“, първоначално без налична политическа подкрепа и без интерес от страна на пазара. Изводът е, че отсъствието на интерес към сектора от страна на държавата и пазара, особено в началните години, създава враждебна среда и прави институционализирането му неустойчиво и ограничено. Отчитайки характеристиките на контекста на българската среда, дисертантката обръща внимание, че стартирането на процеса на институционализиране на биологичното земеделие се отличава с отсъствието на общност на биологичните оператори, дори с липса на интерес „отдолу нагоре“

Искам да подчертая важността на поставения от дисертанката въпрос за противоречивите резултати от прилагането на мярка 214 „Агроекологични плащания“, свързани с напреженията между производителите на биологични продукти и контролиращия орган ДФ „Земеделие“. В приведените емпирични данни ясно се идентифицира отношението на социално недоверие, с каквото се ползва държавната институция от страна на операторите, и се открояват причините за тази нагласа. Би било интересно, в случай че дисертантката има данни, да се проследи отношението на другата страна, т.е. какви са наблюденията, опитът и нагласите на служители в тази агенция спрямо ползвалите компенсаторни плащания производители.

Трета глава „Мотиви за ангажиране с биологично земеделие и организация на дейностите на актьорите“ (с. 109-186) проблематизира имплицитното възприемане на идеята и на практиките на биооземеделието, коментира трудностите и очертава перспективите за развитие на този сектор в България. Изследва се дали и доколко съществува реална институционална промяна след навлизане на идеята за биологично земеделие в българския контекст.

Дисертантката проследява какви ефекти предизвиква на микро ниво, тоест сред биологичните оператори, въвеждането на сектора чрез представения в предходната глава подход. Анализът се основава на данни от 30 полу-структурирани интервюта, които са използвани пълноценно в

хода на изложението. Авторката очертава профила на реципиентите на политиките за биоземеделие, мотивите им за ангажиране с дейности в сектора, нивото на възприемане на идеологията на биоземеделieto, проблемите, идентифицирани от операторите и стратегиите за разрешаването им.

Като новаторска отчитам идеята на дисертантката да проблематизира основните мотиви на българските биологични оператори. Според факторите, които мотивират респондентите ѝ да насочат дейността си към този сектор, тя формулира три основни профила на биологичните оператори в България: „прагматици“ (17), „идеалисти“ (8) и „смесени случаи“ (5). Сред тези основни групи авторката идентифицира различни стратегии за насочване към земеделие и по-специално към изследвания сектор, различно отношение към принципите на биологичното земеделие, проследява изработването на разнообразни стратегии в началото на дейността им и впоследствие за справяне с многото разнопосочни икономически и социални роли, които им се налага да изпълняват. Анализът обхваща изграждането на пазарни партньорски отношения, начините и формите на взаимодействие между биологичните оператори и проблемите около тях, както и взаимоотношенията между институциите на конвенционалното и на биологичното земеделие. Добре са изведени причините за установяването на наблюдаваната от авторката вертикална връзка между институциите на конвенционалното и на биологичното земеделие, която тя причислява към ситуацията на „чиста конкуренция“ от затворен тип според теорията на Michelsen. Детайлното представяне на основните дейности на проучените оператори има приносен характер с оглед изследването на въпроса как и доколко се случва практическото прилагане на външно внесена идея в конкретния български контекст.

Според мотивационните фактори дисертантката прави опит да предвиди посоката на развитие на сектора и формулира препоръки за устойчивото му развитие. Тя дефинира идеалистичните мотиви като водещи сред пионерите на биологичното земеделие, подчертавайки, че с развитието на сектора икономическите мотиви (осигуряване на печалба, пазарна реализация, компенсаторни плащания) започват да вземат превес. Същевременно обаче авторката разглежда икономическите като по-нестабилни и краткосрочни мотивационни фактори, тъй като са силно зависими от динамиката на политическия и обществено-икономическия живот в страната. Затова обръща внимание на идеалистичните мотиви, благоприятни поради евпореиската политика и глобалните икономически тенденции. Като евентуален стимул за развитие на сектора тя определя изграждането на ясно диференцираща се от конвенционалното земеделие биологична общност, която да работи за промяна в нагласите на обществото спрямо биологичната продукция. Дисертантката формулира стратегия, адресирана до отговорните политически фактори, чието

следване би допринесло за устойчивия модел на развитие на разглеждания сектор у нас – съчетаване на икономически мотиви, идеологически натоварени стимули и опити за ангажиране на нови последователи на принципите на биологичното земеделие (с. 187). Тук откривам важен практически принос на дисертацията.

Изводите на дисертантката са, че в българския земеделски контекст биологичното земеделие не представлява същинска институционална промяна: секторът възпроизвежда механизми на миметична промяна, доколкото са изпълнени официалните задължения по транспониране на европейските директиви и на формално равнище от политическа гледна точка секторът е разпознат и функционира (макро и мезо ниво). Емпиричните изследвания обаче говорят за липсата на данни за неформалното възприемане на идеята, принципите и ценностите на биологичното производство от широк кръг представители на засегнатите страни (микро ниво). Обстоятелството, че биологичният сектор не е действително институционализиран в българския контекст, е изведено логично като следствие от съпротивата на средата срещу навлизането на нови идеи. Несъответствието на европейските норми и практики спрямо местните идейни и поведенчески условия е представено като ограничаващ фактор за възприемане и интернализиране на новите земеделски модели както от страна на операторите, така и сред по-широките обществени кръгове.

Заключението на дисертационния труд вярно и точно представя основните автори изводи.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Представеният дисертационен труд напълно отговаря на изискванията на ЗРАСРБ и на Правилника за неговото прилагане. Въз основа на научните приноси на дисертацията гласувам положително и предлагам на членовете на Научното жури да подкрепят присъждането на образователната и научна степен „Доктор“ на Здравка Георгиева Димитрова в професионално направление 3.1. „Социология, антропология и науки за културата“.

26.03.2018 г.

София

Рецензент:

доц. д-р Иванка Петрова